

*Жумалиев С.С.***АЛТАЙ ТЕОРИЯСЫ: КЫРГЫЗ ЖАНА МОНГОЛ ТИЛДЕРИНДЕГИ
ЛЕКСИКАЛЫК ПАРАЛЛЕЛДЕР***Жумалиев С.С.***ALTAI THEORY: LEXICAL PARALLELS
IN THE KYRGYZ AND MONGOL LANGUAGES***S.S. Zhumaliev***ALTAI THEORY: LEXICAL PARALLELS IN THE
KYRGYZ AND MONGOL LANGUAGES**

УДК: 811.512.154. (575.2)(043.3)

Бул макалада алтай теориясы боюнча алыскы тектеш тилдер болуп саналган түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдериндеги лексикалык орток сөздөрдүн теги туурасында тил илиминде талаш-тартыш пикирлердин орун алышы, түрк тилдериндеги монгол тилдери менен окшош сөздөрдүн пайда болуусунун тарыхый өбөлгө-шарттары, айрым монгол сөздөрүнүн түрк тилдерине кабыл алынышы, кыргыз тил илиминдеги кыргыз-монгол лексикалык параллелдери тууралуу окумуштуулардын айткан пикирлерине байланыштуу маселелер изилденип, кыргыз жана монгол тилдериндеги лексикалык параллелдер “Манас” эпосунда кездешкен сөздөрдүн мисалында салыштырматарыхый пландагы этимологиялык жана семантикалык өңүттөн анализге алынат. Азыркы кыргыз тилинде монгол тилдери менен лексикалык параллелди түзүп турган сөздөрдүн жалпы катмары бар жана алардын этимологиясын так билүү үчүн алгач ар бир сөздүн морфемалык деңгээлдеги номинативдик маанисин аныктап алуу зарыл.

Негизги сөздөр: Алтай теориясы, алтай бүлөсү, генеалогия, лексикалык параллель, лексикалык катмар, этимология, семантика, валенттүүлүк, мотивация, номинация.

В данной статье через призму алтайской теорией исследуются спорные вопросы о происхождении лексических общих слов в тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языках, являющийся отдаленными родственными языками и исторические факторы формирования общих слов в монгольских и тюркских языках, освоение некоторых монгольских слов в тюркские языки, научные взгляды ученых в кыргызском языкознании о кыргызско-монгольских лексических параллелях и на примере эпоса «Манас» анализируются этимология и семантика отдельных слов из ряда лексических параллелей на кыргызском и монгольском языках в сравнительно-историческом плане. Современный кыргызский язык имеет общий пласт слов, образующих лексическую параллель с монгольским языком, и чтобы узнать их этимологию, сначала необходимо определить номинативное значение каждого слова на уровне морфемы.

Ключевые слова: Алтайская теория, алтайское семейство, генеалогия, лексическая параллель, лексический пласт, этимология, семантика, валентность, мотивация, номинация.

This article through the prism of the Altai theory explores controversial issues about the origin of lexical common words in Turkic, Mongolian and Tunguso-Manchu languages, which are distant related languages and historical factors of the formation of common words in Mongolian and Turkic languages, the development of some Mongolian words into Turkic languages, scientific the views of scholars in Kyrgyz linguistics about the Kyrgyz-Mongolian lexical parallels and the example of the epic “Manas” analyze the etymology and semantics of individual words from a number of lexical comparative parallels in the Kyrgyz and Mongolian languages in comparative historical terms. The modern Kyrgyz language has a common layer of words that form a lexical parallel with the Mongolian language, and to know their etymology, it is first necessary to determine the nominative meaning of each word at the morpheme level.

Key words: Altai theory, Altai family, geneology, lexical parallel, lexical layer, etymology, semantics, valency, motivation, nomination.

Алтай бүлөсүнө кирүүчү түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдеринин лексикалык курамында бири-бирине дал келген орток унгулуу сөздөрдүн бар экендиги алтай таануу илиминде белгилүү. Бирок түркологияда бул тилдерге мүнөздүү орток унгулуу сөздөрдүн теги туурасында талаш-тартыш пикирлер дале орун алып келе жатат. Ал эмес түрк тилдериндеги монгол сөздөрүнүн катмары боюнча да бирдей көз караштар жок. Алсак, алтай таануучу Г.И. Рамстедт [1, 113-б.] түрк, монгол, тунгус-манжур тилдериндеги мындай окшоштук көрүнүштү байыркы алтайлык жалпылыктан калган көрүнүш катары эсептесе, И.Котвич [2, 30-35-бб.] түрк жана монгол элдеринин ортосундагы миндеген жылдык карым-катнаштын натыйжасы катары карайт. Ал эми Б.Я.Владимирцевдин «Сравнительная грамматика монгольского языка

халхасского наречия», «Турецкие элементы в монгольском языке» [3, 54-6.] деген эмгектеринде азыркы монгол тилдери менен түрк тилдери эзелки алтай баба тилинин өрүшүндө бөлүнүп чыккан бир эле тилдин көрүнүшү деген жыйынтык чыгарылган. Бул пикирге Г.Д. Санжеев [4, 62-83-66.] дагы кошулуп, монгол жана түрк тилдериндеги лексикалык параллелдер тилдик кабыл алуудан эмес, алар бул тилдердин негизги сөздүк фондусунан пайда болгон орток сөздөр, ал эми тилдеги окшош эмес сөздөр болсо өнүгүштүн кийинки баскычына туура келет деген пикирин айткан.

Айрым монгол сөздөрүнүн түрк тилдерине кирүү мезгилин С.К. Кенесбаев (XIII-XIV кк.) [5, 323-6.], Ц.Д. Номинханова (XIII-XIV-XV кк.) [6, 72-6.] жана Одемиш Зейнел (XIII-XIV кк.) негизинен XIII-XVI кылымдар деп эсептешет. Маселен, осмон түрк тили менен Түштүк Сибир түрк тилдериндеги түрк-монгол элементтерин изилдеген Одемиш Зейнел түрк тилдеринин ичинен Түштүк Сибирдеги тилдерде монгол элементтери айрыкча көп орун алаарын белгилейт. Тактап айтканда, “алтай тилинде 100дөн ашуун, хакас тилинде 200дөн ашуун, шор тилинде 200гө жакын, чулумдук түрк тилинде 50дөй, батыш татар тилинде 80ден ашуун, тофа тилинде 50 дөн ашуун, тува тилинде 2200, якут тилинде 2500 сөз монгол тилдеринен киргенин жана ал сөздөрдүн басымдуу бөлүгү 13-14-кылымдарда монголдордун Саян-Алтай чөлкөмүндөгү үстөмдүгүнүн учурунда кирген” [7, 3-15-66.] деп эсептейт. Ошондой эле түркологияда жана кыргыз тил илиминде аталган талаш-тартыштуу маселеге байланыштуу пикирлер С.Калушинскийдин [8], А.И. Батмановдун [9], С.Кудайбергеновдун [10], Д.Исаевдин [11, 12] ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде да сөз козголот.

Кыргыз жана монгол тилдеринде кездешкен лексикалык параллелдерди монгол тегиндеги сөздөр катары эсептеген окумуштуулардын арасында дагы алардын кыргыз тилине кирүү мезгили боюнча да пикирлери бирдей эмес. Алсак, И.А.Батманов кыргыз тилине монгол сөздөрүнүн кабыл алынышы үч мезгилде жүргөн [9, 59-60-66.] деп эсептесе, Ж.Мамытов XIII-XV кылымдарда жана XVII-XVII кылымдардын орто ченине чейин кабыл алынышы мүмкүн [13, 160-б.] деп божомолдойт. Ал эми профессор Б.М. Юнусалиев “белен, сонун, соңурка, каалга сөздөрүн байыркы доорлордо кыргыз тилине монгол тилдеринен кабыл алынган” [14, 209-216-66.] деп эсептейт. Башкача айтканда, биздин замандарга чейинки мезгилде кыргыз тилине киргенин боолголойт, анын далили катары кыргыздар менен коңшу жашаган казак, өзбек, уйгур

тилдеринде аталган сөздөрдүн жок экендигин негизге алат. Ал эми “темене, шибеге, топчу, таар, керээз, салаа, унаа, келегей ж.б.с. сөздөрдү орто кыргыз доорунда (X кылымдан XV кылымга чейин) - кыргыз-алтай жалпылык мезгилинде кирген деп белгилеп, кыргыз тилиндеги мындай сөздөрдүн орток лексикадан айырмалап туруучу белгиси катары алардын “монгол тилинде туунду сөздөрдөн экендиги жана аларды түзүүчү элементтердин түрк тилдеринде жоктугу, түрк тилдеринде субстантивдешкен абалда учурашы” [13, 159-160-66.] сыяктуу белгилери эске алынат.

Кыргыз тил илиминде мындай сөздөрдүн катмарын кыргыз-монгол лексикалык параллелдери катары эсептеген жана аталган маселеге өтө этияттык менен мамиле кылуу керек деген да пикирлер бар. Айталы, А.Сапарбаев [16, 162-6.] түрк-монгол тилдериндеги лексикалык параллелдердин кайсынысы кимге таандык экендиги тил илиминде али так аныктала электигин эскертсе, Б.Орузбаева [17] менен С.Сыдыковдор [15, 12-25-66.] андай сөздөрдүн тобун лексикалык параллелдер катары гана кабыл алуу туура болорун баса белгилешет. Ал окумуштуулар «кабыл алынды» дегенге өтө этияттык менен мамиле жасоону талап кылышат да, аларды ажыратуунун айрым критерийлерин сунуш кылышат. Маселен, академик Ө.Б.Орузбаева кыргыз тилиндеги монгол сөздөрүнө төмөнкүдөй мүнөздөмө берет:

1. “Болжолдонгон монгол тилинен кирген сөздөр (фонетикалык айырмалары менен) негизинен сибирдик (чыгыш) түрк тилдерине таандык жана алар батыш түрк тилдеринде жок же эң эле сейрек учурайт.

2. Бул сөздөр составы боюнча эки же андан да көбүрөөк татаал сөздөр болгондугуна карабастан, алар морфологиялык элементтерге бөлүнбөйт.

3. Алардын мындан наркы морфологиялык өнүгүшү чектелген.

4. Өз негизинде (мис.: монгол тилдеринде) алар алгачкы уңгу гана эмес, туунду сөздөр да болушу мүмкүн” [17, 179-б.].

Түштүк Кыргызстандагы топонимдерди изилдеген окумуштуу К.Конкобаев: “Түштүк Кыргызстандагы монгол тектүү географиялык аталыштар эзелки монгол жана кыргыз тегинин жалпылыгынан, ошондой эле монгол урууларынын Орто Азияда, анын ичинде Түштүк Кыргызстанда узак убакытка (XIII-XVII кк.) турушунун натыйжасында пайда болгон” [6, 79-б.] - деп тыянак чыгарат. Ал эмес жалаң казак-монгол лексикалык параллелдерин изилдөөгө алган окумуштуу Ш.Ш. Сарыбаев [18, 256-262-66.] өз этникалык курамына көптөгөн монгол урууларын сиңирген казак элинин тилинде дагы монгол катмарына өтө

этияттык менен мамиле кылуу керектигин жана мындай сөздөрдүн түбү жалпы алтайлык текке барып талкаларын эскертет.

Кыскасын айтканда, түрк тилдериндеги, кыргыз жана монгол тилдериндеги мындай лексикалык параллелдер туурасында түркологияда да, кыргыз тил илиминде да бирдей көз караштар, пикирлер өкүм сүрбөйт.

Биздин пикирибизде, түрк жана монгол тилдериндеги, анын ичинде кыргыз тилиндеги лексикалык параллелдердин пайда болуу башаты байыркы алтайлык тектин жалпылыгынан башталган. Ал эми кыргыз-монгол лексикалык параллелдери болсо кыргыздар менен монголдордун ата-бабалары биздин замандарга чейинки Алтай-Монголияда ирегелеш жашаган мезгилине туура келсе, кийинчерээк Теңир-Тоого чейинки аралыкта тилдеги андай окшоштуктардын саны кыйла көбөйгөн деп эсептейбиз. Тактап айтканда, кыргыз-монгол лексикалык параллелдеринин тилде орун алуу башаты болжолдуу түрдө байыркы алтай доорунан тартып б.з.ч. II-I кылымдарга чейинки мезгилде башталган деп эсептөөгө болот. Анткени тарых булактарында биздин замандарга чейинки доорлордо кыргыздар Монголиянын түндүк-батышындагы, азыркы Кыргыз-Нор көлүнүн аймагында монголдор менен жанаша жашап турганы тууралуу маалыматтар жазылып калган. Маселен: Л.Кызласов, С.Киселев ж.б. белгилүү тарыхчылар: “байыркы кыргыздар хундар доорунда Монголиянын түндүк-батышындагы Кыргыз Көл (Хяргас Нур) аймагында жана Енисейде жашап турушкан” [19, 31-б.] - дешсе, В.В.Бартольд Бань Гунун “Улуу Хань тарыхындагы” кыргыздар жөнүндөгү маалыматтарга токтолуп: “Кытайлар белгилеген аралык чындыкка жакын болсо, анда кыргыздар Енисейде гана эмес, андан түштүгүрөөктө, азыркы Кыргыз-Нор (нор же нур, монголчо – “көл”) көлү тушта да жашашы мүмкүн” [20, 18-б.] – деп болжолдойт. Кыргыз тарыхчысы Т.Өмүрбеков дагы: “Кыргыздардын байыркы мекени жөнүндөгү ойлордун ичинен Л.А.Боровкова менен Ю.С.Худяковдун пикири чындыкка жакындай туюлат. Аталган аалымдар ар түрдүү тарыхый булактарга таянуу аркылуу эзелки кыргыздар Чыгыш Теңир Тоону мекендешкен деген тыянак чыгарышты. Чыгыш Теңир Тоонун бир салаасы Боро-Хоро тоо кыркасынын түндүк тарабынан тартып чыгышта Дзосотын-Элисун чөлүнө (Монгол Алтайынын батышындагы) чейинки өрөөндү, Кара-Шаар, Манас шаарларынын аймагын кыргыздардын эзелки мекени экендиги тууралуу алардын оюн азыркы учурда көпчүлүк окумуштуулар колдогону маалым. Кызыктуу бир жагдай, Синьцзян Уйгур Автоном районундагы

ошол ойдундун орто жеринде Манас суусу агып өтөт, Манас району, Манас калаасы бар” [19, 32-б.] - деп тыянактайт.

Демек, биздин жеке пикирибизде, жогоруда академик Б.М. Юнусалиев тарабынан монгол тегине мүнөздүү деп эсептелген кыргыз тилиндеги *белен, сонун, соңурка, каалга ж.б.с.* сөздөр ушул белгиленген эзелки кыргыз-монгол тегинин алтайлык доорунда эле пайда болуп, аталган тилдерде туруктуу сакталып калган болушу керек. Ошондуктан кыргыз тилиндеги монгол сөздөрү менен параллелди түзгөн лексикалык окшоштуктардын орун алуу процессинин башаты хронологиялык жактан эзелки алтай доорунан берки мезгилден б.з.ч. II кылымдардагы мезгилдерге чейинки убакта башталганын жана андай тилдик жалпылыктардын аягы биздин замандын IV-V кылымдарына чейинки мезгилдерге чейин берилеп келет деп айтсак жаңылышпайбыз.

Азыркы кыргыз тилинин лексикасында монгол тили менен лексикалык параллелди түзүп турган сөздөрдүн катмары бар. Мисалы: *алтын, аяк, аймак, бараан, туулга, канчык, шыраалжын, талжуу, унаа, келегей, салаа, канжыга, сонун, каалга, белен, топчу, кулан, дарга, таар, керээз, бараан, соңурка, темене, шибеге ж.б.* Кыргыз элдик оозеки чыгармаларында: *дорго, жага, зубун, какай, кыяк, лайлама, салбырын, чаган, бөндү // мөндү, лама, пайна // байна, жабын-эбин, кайгуул, кандагай, отого, сай, шоодай, кечил, мөңгүн, мөрүн, үкүр ж.б.* параллел сөздөр кездешет (бул сөздөр көбүнчө “Манас” эпосунда кеңири кездешет: *Отото* менен диңсесин, оруну менен сайынып; *Туулга* башта жаркылдап, тулпар аттар алкылдап ж.б.).

Бул сөздөрдүн этимологиясын билүү үчүн алардын номинативдик маанисин бири-бирине салыштырып, кийинки маанилерин талдап көрүү керек. Маселен, азыркы кыргыз тилиндеги *белен* сөзү “даяр, даярдалган, камдалган” [21, 259-б.] маанисин туюнтат. Байыркы түрк тилдеринде жана Махмуд Кашгариде бул сөз учурабайт. Кыргыздар менен коңшулаш жашаган казак, өзбек, уйгур тилдеринде да кезикпейт. Бирок Түштүк Сибир түрк тилдеринде орун алат. Айрыкча түрк тилдерине алыс тектеш монгол, тунгусманжур тилдеринде ар түрдүү фоносемантикалык варианттарда учурайт. Мисалы: “алтай тилинде *белен* “готовый, готов”, хакас тилинде *телен*, тува тилинде *пелен* “готов, готовый” [14, 212-б.], монгол тилинде *бэлэн* готовый, приготовленный”, манжур тилинде *бэлэни* “готовый, готово” [22, 125-б.] ж.б. Азыркы кыргыз тилинде атоочтук маанидеги *белен* сөзүнөн *беленде, беленден, белендеп, белендет, белендеш*

сыяктуу ыңгай-мамилелик катыштар жана заттык маанидеги *беленчилик* “даярдык, даярчылык” сөзү уюшулса, монгол тилинде *бэл* уңгусунан *бэлдэ*, *бэлтгэ* “приготовлять, заготовлять, запасать, готовиться”; *бэлтгэл* “подготовка, заготовка, запас”; *бэлхэн* “готовый, готовность, готов, налицо” [22, 125-б.] ж.б. сыяктуу туунду этиштер жасалат. Кыргыз тилинде *белен* сөзү субстантивдешип колдонулса, монгол тилинде атоочтук маанилер байыркы *бэл* (бэлдэ, бэлтгэ ж.б.) уңгусу аркылуу уюшулат. Демек, *белен* сөзүнүн теги алтайлык жалпылыкка тиешелүү каралышы керек.

Ушундай эле кыргыз-монгол лексикалык параллелдеринин катарына кирген *сонун* сөзү азыркы кыргыз тилинде “эң жакшы, мыкты, абдан кооз, сулуу, абдан кызык” [21, 442-б.] деген маанилерди билгизет. Махмуд Кашгариде жана байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө учурабайт, бирок түрк тилдеринин ичинен тува, хакас, алтай тилдеринде *сонун* // *солун* “интересный, любознательный” [14, 215-б.] түрүндө учурайт. Монгол тилинде да *сонин* “интересный”, андан *сонирхох* “интересоваться”, *сонирхол* “интерес” [23, 196-197-бб.], бурят тилинде *һони(н)* “новость, весть, газета, интересный, замечательный”, *һониноор* “чудно, интересно”, *һонинтой* “интересный, занимательный, увлекательный”, *һонирхогишо* “интересующийся, любознательный” [24, 683-684-бб.] сөздөр кездешет. Азыркы кыргыз тилинде да *сонун* деген сын атоочтон келип чыккан *сонурка* “сонун көрүү, кызыгуу” деген буйрук этиши бар (Б.М. Юнусалиев ушул түрүндө алтай, кыргыз тилдерине кабыл алынганын божомолдойт) [14, 214-215-бб.]. Бул сөздөн *сонунда* “улам жанысын, кызыктуусун тандоо, сонун кылуу, мыктылоо, сулуу алаблга келтирүү, сонун көрүү, кызыгуу, суктануу” этиши, андан *сонундат* аркылуу мамилеси, *сонундоо* кыймыл атоочу, *сонундук* “кызыгуу, сонун көрүү” заттык маанидеги сөзү уюшулат. Биздин оюбуз боюнча, бул көрсөтүлгөн *сонун* сөзү дагы байыркы алтайлык жалпылыктан калган көрүнүштөн.

Нөкөр сөзүнүн К.К. Юдахинде «эпостук баатырдын кызматкери, хандын өспүрүм баласы жана алардын жандоочу кыздары» [25, 557-б.] деген үч мааниси көрсөтүлгөн. Байыркы түрк тилинде *нүкер* «соратник, боевой друг, дружинник, слуга» [26, 361-б.] маанилерин туюндурган. Ал эми азыркы кыргыз тилинде *нөкөр* «баатырлардын, хандардын жанында кызмат кылып кошо жүргөн жигитти, жан-жөкөрдү» [27, 454-б.] билгизсе, уйгур тилинде *нөкэр* «слуга» [28, 738-б.], монгол тилинде *нөхөр* «друг» [23, 127-б.], бурят тилинде *нүхэр* «товарищ, друг» [24, 335-б.], солон тилинде *нүхө* «друг», манжур тилинде *нэку* «подруга,

приятельница» [22, 609-б.] маанилерин туюндурат.

Ошентип, кыргыз жана монгол тилдеринде байыркы алтай жалпылыгына мүнөздүү болгон сөздөр басымдуу орунду ээлейт. Кыргыз жана монгол тилдерин байыркы алтай жалпылыгына чейин жакындаштырган орток сөздөр аркылуу түрк, монгол, тунгус-манжур тилдеринин тектештигин далилдөөгө болот. Маселен: азыркы кыргыз тилиндеги *күч* сөзү “сила, военная сила, сильный, лошадиная сила, моральная сила, мощь, насилие” [25, 473-474-бб.] деген маанилерди туюндурат жана башка түрк тилдеринде да ушуга окшош тыбыштык формада жана мааниде жолугат: байыркы түрк тилинде *күч* “сила, мощь, насилие”, уйгур тилинде *күч* “сила, мощь”, татар тилинде *көч* “сила, мощь, мощность, могущество, усилие, труд”, түркмөн тилинде *гүйч* “сила, мощь, силы, войска” [30, 200-201-бб.] ж.б. Монгол тилинде *күчи(н)* ~ *күчү(н)* “сила, мощь, крепость, прочность, могущество, насилие, военная сила”, калмак тилинде *күтси* “сила, мощь”, тунгус-манжур тилдеринде *кусу(н)* “сила, сильный, власть” маанилерин туюнтат. Алсак: негидаль тилинде *кусун* “сила, сильный” орок тилинде *кусу(н)* “сила, власть, нанай тилинде *кусу* // *кусу(н)* “сила, энергия”, манжур тилинде *хусун* “сила, мощь, крепость, сила телесная и моральная, работник, поденщик, наемный работник, мастер”, чжурчжен тилинде *һуһ-һун* “сила” [31, 202-203-бб.] ж.б.

Сөздүн түрк тилдериндеги семантикалык мааниси монгол жана тунгус-манжур тилдериндеги маанилери менен негизинен дал келет, фонетикалык формасы боюнча дагы окшош. Бул сөздүн уңгусу түрк тилдеринде *күч*, монгол тилдеринде *күчи(н)* ~ *күчү(н)*, тунгус-манжур тилдеринде *кусу(н)*, *куси*. Анын байыркы алтайлык архетиби катары *күч* ~ *куси* формасы болгонун монгол, тунгус-манжур тилдериндеги сөз аягында *н* формасынын кээде кошулуп, кээде түшүрүлүп айтылуусунан улам билүүгө болот. Сөздүн этимологиялык “бирөөнү уруу, согуу” же “бирөөгө үстөмдүк кылуу” деген кыймыл-аракеттик маанилеринен “күч”, “күчтүү”, “күч-кубаттуу”, “согуштук күч”, “адамдын күчү”, “аттын күчү”, “бийлик”, “зордук” ж.б. кошумча маанилери өнүгүп чыгып, полисемантикалык талаага ээ болгон. Демек, түрк, монгол жана тунгус-манжур тилдериндеги *күч* сөзүнүн түбү байыркы алтайлык текке барып такалат.

Жыйынтыктап айтканда, тилдеги кыргыз-монгол лексикалык параллелдери кыргыздардын, дегеле түрк элдеринин байыркы замандарда монгол уруулары менен тыгыз алака-байланышта болгонун ачык күбөлөп турат жана бул тилдерге орток уңгулуу сөздөрдү алтайлык жалпылыктан калган реликтилик көрүнүш

катары кабыл алганыбыз туура болот. Келечекте түрколог-окумуштуулардын алдында түрк, монгол, тунгус-манжур тилдериндеги лексикалык окшоштуктарды комплекстүү изилдөөгө алып, андай орток сөздөрдүн этимологиясын толук анализдеп чыгуу сыяктуу маселелер турат.

Адабияттар:

1. Рамстедт Г. Введение в алтайское языкознание. Морфология [Текст] / Г. Рамстедт. - М.: Изд. иностр. лит., 1957. - 254 с.
2. Котвич В. Исследования по алтайским языкам [Текст] / В.Котвич. - М.: Изд-во вост. лит., 1962. - 373 с.
3. Владимирцев Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка халкаского наречия. Введение и фонетика [Текст] / Б.Я.Владимирцев. - Л.: Изд. Ленингр. Вост. ин-та, 1929. - 436 с.
4. Санжеев Г.Д. К тюрко-монгольским лингвистическим проблемам [Текст] / Г.Д.Санжеев // Тр. Моск. ин-та востоковедения. - 1947. - №4. - С. 66-69.
5. Кенесбаев С.К. К вопросу о тюрко-монгольской языковой общности [Текст] / С.К.Кенесбаев // Проблемы общности алтайских языков. - Л., 1971. - С. 322-330.
6. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии [Текст] / К.Конкобаев. -Фрунзе: Илим, 1980. - 169 с.
7. Одемиш Зейнел. Тюрко-монгольские элементы в турецком и тюркских языках Южной Сибири [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /Одемиш Зейнел. - Улан-Удэ, 2004. - 166 с.
8. Калужинский С. Монгольские элементы в якутском языке [Текст] / С.Калужинский. - Warszawa: Państwowe Wydawnictwo, 1961. - 170 с.
9. Батманов И.А. Пути развития и источники формирования киргизского языка [Текст] / И.А.Батманов // Изв. Кирг. фил. АН СССР. - 1947. - Вып. 7. - С. 55-68.
10. Кудайбергенов С. Синтетический способ образования глагола в киргизском языке [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / С.Кудайбергенов. - Ф., 1968. - 114 с.
11. Исаев Д. Топонимика Северной Киргизии [Текст]: автореф. дис. ... к.фил.н. / Д.Исаев. - Ф., 1972. - 23 с.
12. Исаев Д. Топонимы монгольского происхождения на территории Киргизии [Текст] / Д.Исаев // Изв. АН КиргССР. - 1971. - №1. - С. 112-117.
13. Азыркы кыргыз адабий тили. Фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопозитика [Текст]. - Бишкек: Б-сыз, 2009. - 928 б.
14. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология [Текст] / Б.М. Юнусалиев. - Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1959. - Ч.1: Развитие корневых слов. - 248 с.
15. Сыдыков С. К изучению тюрко-монгольских лексических параллелей [Текст] / С.Сыдыков // Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. - Ф., 1964. - С. 12-25.
16. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы [Текст] / А.Сапарбаев. - Бишкек: Кыргызстан-Сорос, 1997. - 328 б.
17. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке [Текст] / Б.О.Орузбаева. - Фрунзе: Илим, 1964. - 311 с.
18. Сарыбаев Ш.Ш. Монгольско-казахские лексические параллели [Текст] / Ш.Ш. Сарыбаев // Проблема общности алтайских языков. - Л., 1971. - С. 256-262.
19. Өмүрбеков Т.Н. Кыргызстандын тарыхы [Текст] / Т.Н. Өмүрбеков. - Бишкек, 2011. - 1 бөлүм. - 330 б.
20. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / В.В. Бартольд; түз. Ө.Караев. - Бишкек: "Айбек" фирмасы, 1997. - 456 б.
21. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. - Бишкек: AVRASYA PRESS, 2011. - 1 бөлүм. - 880 б.
22. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков [Текст] / отв. ред. В.И. Цинциус. - Л.: Наука, 1975. - Т.1. - 672 с.
23. Дамдинсүрэн Ц. Русско-монгольский словарь [Текст] / Ц.Дамдинсүрэн, А.Лувсандэндэв. - Улан-Батор: Госиздат, 1982. - 840с.
24. Бурятско-русский словарь [Текст] / сост. К.М. Черемисов. - М.: Советская энциклопедия, 1973. - 803 с.
25. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь [Текст] / К.К.Юдахин. - М.: Совет. энцикл., 1965. - 974 с.
26. Древнетюркский словарь [Текст]. - Л.: Наука, 1969. - 676 с.
27. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / ред. Э.Абдулдаев, Д.Исаев.- Фрунзе: Мектеп, 1980. - 775 б.
28. Наджип Э.Н. Уйгурско-русский словарь [Текст] / Э.Н. Наджип. - М.: Советская энциклопедия, 1968. - 825 с.
29. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст] / К.Сейдакматов. - Фрунзе: Илим, 1988. - 332 б.
30. Колесникова В.Д. О некоторых общеалтайских лексемах с семантикой "сила" [Текст] / В.Д. Колесникова // Исследования в области этимологии алтайских языков. - Л., 1979. - С. 200-205.
31. Исследования в области этимологии алтайских языков [Текст]. - Л.: Наука, 1979. - 258 с.